

Спадщина Отців Церкви донині є інтелектуально-ідейним джерелом розвитку людської думки. Це виявляється у таких життєво значущих сферах, які становлять духовний досвід суспільств та окремої людини, зокрема – в культурі, філософії, науці, мистецтві. Патристична спадщина виступила фундаментом всієї європейської цивілізації, осмисленням плодів античності та вдалим синтезом їх з християнськими догматами. Отці Церкви створили абсолютно новий, на щабель вищий від попередньої цивілізації, світогляд європейського суспільства. Їхні філософські вчення обґрунтували онтологічні засади буття Бога та людини, переосмислили гносеологічні можливості та межі людини, випрацювали нову аксіологічну систему, вміло застосували і розвинули античний логічний апарат.

Патристика і досі є живою традицією, якою керуються і до якої звертаються у вирішенні філософсько-культурологічних та богословських проблем. Тому подальше дослідження творчості Отців Церкви є актуальним, особливо в контексті вітчизняної філософської думки, яка історично є ідейною спадкоємицею їхньої філософії.

Широко вживане словосполучення “патристична традиція” є філософськи та культурно змістовним та містким. Тому спробуємо визначити поняття “патристична традиція”, оскільки воно вживається дуже часто і містить багато інформації. Але в науковій літературі питання про його визначення мало хто порушував. Серед тих, хто цікавився ним, назвемо російського дослідника і, власне, перекладача праць Отців Церкви А. Столярова. Об’єктом нашого дослідження є спадщина Отців Церкви в цілому. Але перш ніж дати визначення поняттю “патристична традиція”, розглянемо поняття “традиція”, яке теж є багатосмисловим та багатограним.

Нова філософська енциклопедія філософський статус терміна “традиція” тлумачить як такий, що включає в себе весь комплекс ціннісних норм поведінки, форм свідомості та інститутів людського спілкування, характеристику зв’язку теперішнього з минулим. Дослідник Б. М. Бернштейн схильний ототожнювати традицію лише з актуально діючими формами вияву культурної традиції. Згідно з Е. С. Маркаряном, таке ототожнення неправомірне, бо ті варіанти групового досвіду людей, що відповідають усім ознакам культурної традиції, можуть входити в загальний фонд культури в своїй латентній чи соціально обмеженій формі [2, 103]. Ми погоджуємося з думкою останнього – адже вона констатує таку здатність традиції, як тяглість. Ця важлива ознака феномена традиції свідчить про часові межі існування традиції. Кожна традиція має у своїй структурі правила та канони. І вони відіграють важливу роль в її існуванні. “Функціонально канон є конструкцією, яка підтримує та зміцнює традицію. Якщо традиція забезпечує зберігання, відтворення стереотипів соціальної організації, поведінки та мислення, то канон немовби подвоєно традицію, забезпечує стійкість і відтворення її самої. Це “ліси традиції”, потрібні там, де впливи, що дезінформують з точки зору даної системи, – як зовні, так і зсередини, – стають реальною загрозою” [3, 109].

Переконливою є точка зору російського дослідника А. А. Федорова. Він наводить три узагальнені позиції з усіх наявних підходів до тлумачення традиції, сформульованих на базі іноземних джерел. Згідно з першою, “традиція є сукупність елементів культурного спадку, котра організується в соціальній історії, як: об’єктний зміст традиції, тобто артефактів та інформації, які передаються з покоління в покоління” [7, 9]. Друга позиція зводиться до того, що “традиція є функцією історичного процесу як передавання (успадкування) культур та поколінь” [7, 10], а третя – до того, що традиція “є історична структура трансляції досвіду і знань, що складаються з 4 підсистем: інституціональної, яка включає персональні центри традиції, що концентрують у собі об’єктний зміст; функціональної, що включає в себе функції “трансмисії”, збереження, селекції; регулятивної, що включає в себе принцип “внутрішньої ідентичності” традиції і принцип “відкритості традиції”; комунікативної, чи комунікативного фактору, “стрижня” традиції, яким може бути або ідея, або персоналія і який здійснює трансцендентну (а швидше, інтерсуб’єктивну) цілісність традиції” [7, 10]. Вважаємо, що остання позиція є найбільш ємкою і об’єктивною. Саме вона здатна сконструювати і сповна відтворити зміст поняття “патристична традиція”. До цих підходів можемо додати окремі судження та точки зору, які б деталізували нашу позицію щодо визначення поняття “патристична традиція”. Зокрема, авторитетним для нас є думка С. Хорунжого – фахівця з дослідження святоотцівської спадщини. На його думку, традиція формується з найбільш загальних уявлень про буття, про мислення, а також про організацію дискурсу, богословської та філософської мови. Окрім загального, що охоплює лише головні лінії і риси погляду на теологію чи філософію, їх природу, завдання, лад, база традиції містить також певну онтологічну основу [8, 38]. Остання характеристика особливо важлива, оскільки саме онтологічні засади пізнання становлять ґрунт для розвитку певної філософської традиції, якою і є розглядувана нами патристична.

У визначенні складових компонентів традиції важливе місце належить інновації. Адже, як зазначає С. Арутюнов, “будь-яка традиція була колись інновацією, будь-яка інновація в принципі має всі шанси стати традицією, і саме в здатності засвоювати інновації і полягає живучість, адаптивна лабільність традиції” [1, 98]. При цьому автор підкреслює, що “слід лише розрізняти інновації еволюційні, які з’являються поступово і непомітно, і революційні, що виникають шляхом винаходу

чи запозичення, “здатні призвести до розриву зі старою традицією і до утворення нової” [1, 100]. Патристична традиція, ми вважаємо, належить до останньої, бо вона створила абсолютно новий онто-гносеологічний та аксіологічний світогляд. Ця традиція дуже вдало використала здобутки античності, лишившись при цьому самотньою та оригінальною.

Розглянемо ідейно-часові умови та межі формування патристичної спадщини. Більшість дослідників часовими рамками останньої визначає II–VIII ст. н.е. м серед дослідників й такі, які відводять епосі Святих Отців та Вчителів Церкви інші часові рамки. Зокрема, це – В.Віндельбанд, який звужує епоху патристів з II по V ст., В.Соколов, який вирізняє IV–VIII ст. та Г.Майоров (II–VI ст.). Значно розширюють рамки патристики дослідник С.Остроумов (з II по X), та патролог І.Мейендорф (з II по XIV ст.). Вважаємо за доцільне дотримуватися позиції більшості дослідників і розпочинати відлік патристики з мужів апостольських (від II ст. і до VIII ст. включно).

Важливо відзначити також відмінність між двома самостійними поняттями – “патристикою” та “патрологією”. Дуже часто їх вважають тотожними. Але насправді це не так. Як зазначає російський дослідник А.Сидоров, обидва поняття виникли паралельно в часі – в XVII ст. Чітко розрізняє її російський патролог М.І. Сагарда: “Патристика збирає розсіяні в творах Отців Церкви докази для догми, моралі, церковного ладу та церковної дисципліни і прагне викласти їх згідно з внутрішнім зв’язком. Тому її можна визначити як систематичний виклад доказів, які взято з отцівських творів і слугують для історичного обґрунтування християнських істин. Вона не описує стилю життя та літературної діяльності богословських письменників, обминаючи біографію та бібліографію, групує догматичний зміст їхніх творів згідно з основними точками зору, викладає послідовно й таким чином створює систему традиційного релігійного вчення [9].

Так, за енциклопедичним визначенням С.Аверинцева, яке є загальноприйнятим, патристика – це “одна з богословських наук, що має своїм предметом вивчення творів св. Отців Церкви і систематичний виклад вчення, яке міститься в них” [9, 324].

В історії становлення патристики відзначимо такі важливі віхи. У початковому періоді (в II–III ст.) патристика виконувала в основному захисну функцію, через що її ранніх представників називали апологетами. Представниками цього періоду є Юстин, Афінагор, Татіан (II ст.), Тертуліан (II–III ст.). Обґрутовуючи право християнства на існування, вони зображували його найдосконалішою і корисною римському суспільству релігією, захищали від нападів представників влади та прихильників античного політеїзму. У творах Климента Олександрійського та Оригена (III ст.) було зроблено першу спробу створити цілісну систему християнського вчення на основі принципу єдності віри та знання, союзу теології та античної ідеалістичної філософії. Розквіт патристики розпочався після перетворення християнства в державну релігію і Нікейського Вселенського Собору (325 р.), який затвердив основні церковні догмати. Богослов IV–V ст. Афанасій Александрійський, представники каппадокійської школи – Василій Великий, Григорій Назіанзін, Григорій Нисський Сході та Августин Блаженний на Заході голівну увагу приділяли систематизації вчення, боротьбі з еретичними вченнями (аріанством, монтанізмом, монофізитством та ін.). Твори цих та інших святих Отців тривалий час вважалися абсолютно авторитетними та непогрішними. Прикінцевий період патристики пов’язаний з іменем візантійського богослова Іоана Дамаскіна, який опрацював і систематизував ідеї і поняття християнського вчення та заклав основи середньовічної схоластики.

Безперечно, вона є наріжним каменем, з якого згодом розвинулась західноєвропейська філософія. У своєму лоні патристична традиція (або християнська філософія) мала дві концептуальні лінії розвитку: августинівсько-платонівську та томістсько-аристотелівську (це – традиційний поділ християнської філософії). Звичайно, далі вони мали свої шляхи розвитку.

Вважаємо, що стрижнем патристичної епохи є вселенські собори, які були немов оазами, що створювали комунікативне поле дискурсу, яке нуртувало і повнілося ідеями в перервах між ними (соборами). Це поле складалося з гарячих дискурсів, мовочень.... Фундаментальну значущість цих соборів відзначає А.Карташов: “... ”ороси” вселенських соборів не є могильні плити, привалені до дверей закритої труни, навечно закристалізованої і окам’янілої істини. Навпаки, це “верстові” стовпи, на яких накреслено керівні безпомилкові вказівки, куди і яким чином впевнено і безпечно має йти жива християнська думка, індивідуальна і соборна, в її нестримних та безмежних пошуках відповідей на теоретично-богословські та прикладні життєво-практичні питання” [4]. Вселенські собори як історичні події, на нашу думку, становлять, канву існування традиції, як ідеологічно, так і в часі.

Кого ж все-таки залічувати до традиції Отців Церкви? За якими критеріями це визначити? Згадуваний вже нами Сидоров наводить чотири таких критерії для визначення поняття “Отці Церкви”, запропонованих католицькими вченими та богословами. Зокрема, це – 1) ортодоксальність вчення, 2) святість життя, 3) визнання Церквою та 4) давність. Згадані критерії, за винятком останнього, зазначає той же дослідник, визнаються й православними патрологами. Але й він відразу ж застерігає, що жоден із цих критеріїв не можна розглядати з вузько-формальної точки зору. На підтвердження цієї тези Сидоров наводить низку прикладів з кожного з критеріїв і показує відносність останніх. Звернемося лише до одного. Так, щодо першого він зазначає, що “хоча Богоодкровенні істини християнства незмінні і дані нам у своїй непорушній повноті, то сприйняття і розкриття їх з боку людини відбувалося з часом і поступово” [6]. При цьому дослідник спирається на авторитет архимандрита Сильвестра, який теж казав, що “Бог поступово привчав людей до осягнення Одкровення, як привчають тих, хто живе в півтімі... Церква... відкриває відомі Істини з Одкровення і представляє їх перед очима віруючих, ставлячи їх у ступені догмату, тобто істини вже беззаперечної” [6].

Визначення “Вчителів Церкви” А. Сидоров вважає ще складнішою. Так, на Заході в 1298 р. декретом папи Боніфація серед інших отців було виокремлено чотири – Амвросія, Ієроніма, Августина і папу Григорія Великого (Двоєслов); які мали почесне звання “високошановних вчителів Церкви” (egregii doctores ecclesiae) або “великих отців Церкви.” Згодом до цих “учителів Церкви, яким надається перевага”, було приєднано ще чотири східних отці. Це – Афанасій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст. Пізніше титул просто “вчителів Церкви” (doctores ecclesiae) присвоїли як східним (Кирилу трусалімському, Кирилу Александрийському, Іоанну Дамаскіну), так і західним церковним письменникам (Ларію Піктавійському, Льву Великому, Фомі Аквінському, Бернарду Клервоському, Петру Даміану та ін.). У православної Церкви і в православних патрологів найменування “вчителя Церкви” не має стійкого і чіткого змісту. Інколи воно додається як особливо почесний титул (“великий вселенський вчитель”) найзнаменитішим отцям Церкви (Василію Великому, Григорію Богослову та Іоанну Златоусту) і живається переважно щодо ставлення до найбільш видатних із церковних письменників, які не удостоєні Церквою почесного звання “Отців Церкви,” але які відомі своєю високою освіченістю, подвижницьким життям і користуються повагою в Церкві, хоча належать до святих (наприклад, Климент Александрийський, Ориген, Ієронім, Августин, Феодорит Кирський), а за своїм значенням близькі до Отців, будучи в тісному зв’язку з ними. Так вважає згадуваний нами А. Сидоров.

Але така нечіткість критеріїв у визначенні поняття “вчителі Церкви” призводить інколи до певної розбіжності в поглядах православних патрологів. Так, наприклад, С.Л. Мпіфанович, на відміну від М.І. Сагарди, вважає, що у нас неправильно називають “вчителями” церковних письменників, які погіршили в історії філософії і не удостоєні імені св. отців, тимчасом як найменування “вчитель церкви” більш почесне, ніж “Отець Церкви” і засвоєне небагатьма з корифеїв і вождів у боротьбі проти ересей. Значно правильніше всіх, не залічуваних до лику святих, називати “письменниками церковними” (ecclesiasticiscriptores).

Важливим чинником формування традиції є інновація. І якщо традиція потужна в своєму засновку, то цей фактор лише гартує її і робить більш ортодоксальною, якщо ж ні, то традиція піддається трансформації і постає фоном і базою для формування іншої традиції. Підтвердженням цієї тези може слугувати “історія становлення християнства, зокрема патристичного періоду, коли поява такої конкурентноздатної ересі в лоні цього контексту, як аріанство, сприяла активізації інтелектуальної рефлексії богословів, внаслідок якої ми отримали відоме четверте століття, іменоване в історії золотою добою святоотецької писемності” [6]. “Аріанство і диспути про Святого Духа, що за ним відбулися, схвилювали не одну лише провінцію – александрийську чи якусь іншу; погрожуючи чистоті віри всієї Церкви, вони створили небезпеку для всього християнського світу. У питанні, кому дістанеться перемога – Православ'ю чи Аріанству, лежало істотно важливе питання про саме буття Христової віри” [5]. Ця суперечка вплинула на появу таких видатних постатей, як св. Афанасій Александрийський – “Отець Православ'я”, троє великих каппадокійців – Василій Великий, Григорій Нисський, Григорій Назіанзін, богослов і проповідник Іоанн Златоуст; дещо менших учителів богослів'я – Кирила Александрийського, Дідіма Сліпця, Амфілохія Іконійського, історика і знатока Писання – твсєвія Кесарійського, ересіолога св. Епифанія Кіпрського. Але названі нами персоналії є лише часткою розглядуваної нами патристичної традиції.

З усього вище сказаного ми доходимо висновку, що патристична традиція – це сформована Отцями Церкви та богословами усталена філософсько-теологічна система поглядів щодо основних догматів християнського віровчення, яка складається з великого масиву полемічної літератури, коментарів, листів, промов та ін.; вона була створена протягом II–VIII ст. н.е. і заклала фундамент та спрямованість подальшого розвитку європейської філософії.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнов С.А.* Обычаи, ритуал, традиция // Советская этнография. – М., 1981. – 2.
- Барсегян И.А.* О классификации форм культурной традиции // Советская этнография. – М., 1981. – 2.
- Бернштейн Б.М.* Традиция и социокультурные структуры // Советская этнография. – М., 1981. – 2.
- Карташов А.* Вселенские Соборы. – М., 1994.
http://www.krotov.info/library/k/kartash/kart_00.html.
- Керн К.Э.* (архим. Киприан) Патрология. Т. 1. Свято-Сергиевский православный богословский институт в Париже. – М., 1996. Введение // http://www.krotov.info/history/01/kern/100.html#_Toc526681226
- Сидоров А.И.* Курс Патрологии. – М., 1996 // <http://www.krotov.info/history/02/sidorov/00.html>
- Федоров А.А.* Европейская мистическая традиция и русская философская мысль (последняя треть XVIII – первая треть XIX века). – Н.Новгород, 2001.
- Хоружий Сергей С.* О старом и новом. – СПб., 2000.
- Христианство: Энциклопедический словарь: В 3-х тт. – М., 1995. – Т. 2.

